

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

10 (6) 2023

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023>

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received : 30.10.2023

Kabul tarihi | Accepted: 29.11.2023

Yayın tarihi | Published : 25.12.2023

Uğur Deniz Yaşayan

<https://orcid.org/0009-0004-4187-2582>

ugurdenizyasayan@hotmail.com, Turkey

Atf Künyesi | Citation Info

Yaşayan, D. U. (2023). Moskova'nın 'Dağlık Karabağ' Politikasındaki Dönüşüm. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (6), 2790-2811.

Moskova'nın 'Dağlık Karabağ' Politikasındaki Dönüşüm

Öz

"Avrasya'nın Balkanları" olarak tanımlanan Güney Kafkasya'nın Dağlık Karabağ bölgesinde Ruslar, XVIII. yüzyıldan beri ağırlıklı olarak Ortodoks Ermenilere "nüfus mühendisliği" temelinde destek vererek kendi etki alanı içerisinde çıkarlarını korumuştur. Bolşevik Devrimi'nin ardından biçimsel olarak değişmiş bu politikalarla Moskova, bazen Erivan'dan bazen Bakü'den taraf olarak üstünlüğünü korumuştur. SSCB'nin çözülüşü, "arka bahçe" olarak görülen bölgede bir "boşluk" oluşturmuş, bu da başta ABD ve AB olmak üzere Batılı güçlerce doldurulmak istenmiştir. Bununla birlikte Bakü'deki Türkçü eğilimli iktidarın değişimi, Moskova için Hazar Denizi'nden Kazakistan'a ve oradan Kırgızistan'a kadar uzanacak bir Türk koridoru oluşturulması tehlikesini ortadan kaldırmış, akabinde Putin'in dizginleri ele alışı ve ekonominin toparlanması da iç güvenliğin BDT sınırlarından başladığı bir düzlem oluşturmuştur. Buna ek olarak Ermenistan'ın Rusları sık sık zor duruma sokan saldırganlığı, bölgede nüfuzunu artırma çabasındaki Batılılarla kurduğu flörtöz ilişkiler ve bununla birlikte Azerbaycan'ın enerji odaklı istikrarlı ekonomisi ve kendisiyle kurduğu rasyonel ilişkiler, Moskova'nın Dağlık Karabağ politikasını Bakü lehine değiştirmesine sebep olmuştur. 2016 ve 2020'de kazanılan taktiksel zaferler, Erivan'a karşı artan olumsuz bakışla birleşince sözde Artsah'ın ilga edildiği 2023'teki stratejik zafer kaçınılmaz olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çarlık, SSCB, Rusya, Dağlık Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan, Bağımsız Devletler Topluluğu

Transformation of Moscow's 'Nagorno-Karabakh' Policy

Abstract

In the Nagorno-Karabakh region of the South Caucasus, which is defined as the Balkans of Eurasia," the Russians have protected their interests within their sphere of influence by supporting Orthodox Armenians on the basis of "population engineering" since the 18th century. Following the Bolshevik Revolution, Moscow has maintained its superiority, sometimes favouring Yerevan and sometimes Baku, with these policies that have changed formally after the Bolshevik Revolution. The dissolution of the USSR created a "vacuum" in the region, which was seen as a backyard," and this vacuum was intended to be filled by Western powers, particularly the US and the EU. However, the change of power in Baku with Turkist tendencies removed the threat of a Turkic corridor from the Caspian Sea to Kazakhstan and from there to Kyrgyzstan for Moscow, and the subsequent Putin's takeover of the reins and the recovery of the economy created a plane where internal security started from the CIS borders. In addition, Armenia's aggression, which often puts the Russians in a difficult position, its flirtatious relations with the West, which seeks to increase its influence in the region, as well as Azerbaijan's stable energy-oriented economy and rational relations with it, led Moscow to change its Nagorno-Karabakh policy in favour of Baku. Tactical victories in 2016 and 2020, coupled with an increasingly negative view of Yerevan, led to the inevitable strategic victory in 2023, when the so-called Artsakh was abolished.

Keywords: Tsarism, USSR, Russia, Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Commonwealth of Independent States

Giriş

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İran ve Hazar Denizi'nin kuzeybatısında Transkafkasya, Zakafkasya, Maverai-i Kafkas ya da Güney Kafkasya olarak bilinen bölgede nüfuzunu artırma tehlikesine karşı Rus İmparatorluğu'nun askeri üstünlüğe dayalı hakimiyetini pekiştirmek adına başlattığı sistematik göç ve asimilasyon politikalarına uzanan (Turan, 2021), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Baltık ve Orta Asya bölgelerinde olduğu gibi bir "arka bahçe" olarak değerlendirilebilecek bu bölgede de "Sovyet insanı" yaratma çabalarına ve buna karşın Ermeni milliyetçiliğinin ısrarlı toprak talepleri, kitlesel protestoları, lobiciliği ve sivil halka yönelik saldırılarıyla grift bir şekilde devam eden (Akıncı & Kaba, 2023), SSCB'nin çözülüşünün ardından da açılan otorite boşluğundan yaralanan Erivan'ın Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini işgal etmesiyle faz değiştirerek uluslararası bir hâl alan Dağlık Karabağ sorunu, 1994 ateşkesinin ardından önce 2016 sonra 2020'de patlak veren savaşlarda sağlanan Azerbaycan kazanımları ve nihayetinde de ilan edilen "anti-terör rejimi" neticesinde Dağlık Karabağ'daki tüm terörist unsurların dağıtılması ve sözde Artsah Cumhuriyeti'nin ilgasıyla bitmiştir.

Bununla birlikte Bakü'nün zaferiyle sona eren bu süreçte Moskova'nın Ermenistan ve Azerbaycan'ın hem kendisiyle hem de Batılı güçlerle sürdürdüğü ilişkilere bağlı olarak değişen dış politikası ve bu pragmatik politikanın hangi sonuçlara yol açtığı yeterince irdelenmiş değildir. Zbigniew Brzezinski'nin "Avrasya'nın Balkanları" olarak tanımladığı bu kaotik bölgede, "Hazar Denizi'ne açılan kapı" olarak bölgenin en önemli merkezi olarak işaret ettiği Bakü'nün Rus dış politikasındaki değişimlerden de nasıl etkilendiği de daha çok "Rus-Ermeni daimi ittifakı" gibi bir takım soyut öncüllerden yola çıkarak, eksik ele alınmıştır. Nitekim yaşanan son gelişmeler bu soyut öncülün yetersizliklerini ortaya koymuştur. Bu ve buna benzer ön kabuller, uluslararası ilişkilerin birincil süjesi devletlerin dış politikalarında rasyonel değil, manevi güdülerle strateji belirlediği varsayımından hareket ettiğinden ve uluslararası, bölgesel, ulusal her türlü değişkenleri de devre dışı bıraktığından doğru bir analiz imkanı sunmamaktadır. Nitel araştırma türünün durum çalışması metodunun kullanıldığı, bir veri toplama aracı olarak ise ilgili basılı ve elektronik dokümanların incelendiği (Sahrabli, 2022) bu çalışmada, söz konusu eksikliğin tamamlanmasına çalışılacaktır. Bu bağlamda araştırma sorusu "Rus devletinin Dağlık Karabağ politikasındaki değişimler nelerdir ve bu değişimler Azerbaycan'ı nasıl etkilemiştir?" olarak belirlenmiştir. Araştırmadaki temel uluslararası aktörler; Azerbaycan, bölgedeki askeri-politik ve kültürel etki alanı Batılı güçlere göre hâlâ üstün olduğu anlaşılan Rusya, sadece Dağlık Karabağ'ı değil, bu bölgenin sınırlarını da aşan toprakları¹ o sırada hâlâ devlet tüzel kişiliğini sürdürmekte olan SSCB'nin 1977 Anayasası ile Birleşmiş Milletler'in (BM) uluslararası hukuk normlarını çiğneyerek en az 30 sene işgal eden Ermenistan'dır.

Araştırmamızın ilk bölümünde ana hatlarıyla bir tarihsel çerçevenin oluşturulması için Rus İmparatorluğu'nun dönemin şartları açısından bakıldığında bir uluslararası politika olarak değerlendirilebilecek sistematik göç yoluyla Ermenileri bir "güvenlik kuşağı" oluşturmak için Osmanlı İmparatorluğu sınırına nasıl yerleştirdiği ve bu durumun henüz burjuvazi sınıfını geliştiremediğinden, uluslaşma sürecine bile girmemiş kabul edilebilecek Azerbaycanlıları nasıl etkilediği incelenecektir. Sonraki iki bölümde Rus unsurunun tartışmasız ağır bastığı, bununla birlikte kolektif bir denge mekanizmasının da bulunduğu SSCB içerisindeki tablo ve XX. yüzyılın sonundaki çözülüşün Azerbaycan için acı reçetesi ortaya konulacaktır. Araştırmanın son bölümünde ise Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'le toparlanan

¹ Karabağ, Kür ve Aras nehirlerinden Sevan Gölü'ne kadar olan dağlık ve ovalık bölgenin tümünü kapsamaktadır. 18 bin km² yüz ölçümündeki Karabağ'ın dağlık olan parçasına Dağlık Karabağ denilmektedir ki burası da 4 bin 392 km² yüz ölçümündedir. Ağdam, Akdere, Ağcabedi, Beylegan, Berde, Cebrail, Eskeran, Füzuli, Gorus, Hanlar, Hankendi, Hadrut, Hocavend, Kelbecer, Kubatlı, Laçın, Mingeçevir, Şuşa, Terter, Yevlah ve Zengezur'dan oluşan Karabağ'a kıyasla Dağlık Karabağ merkez Hankendi ve Akdere, Eskeran, Hocavend, Hadrut ve Şuşa'dan oluşmaktadır.

Moskova'nın tüm Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) coğrafyasını "etki alanı" ilan etmesinin sonucu olarak Güney Kafkasya'da da çarkları yerine oturtması, Batılı güçlerin bölgedeki çeşitli müdahale girişimlerine karşı bölge aktörlerine karşı uyguladığı "ceza-ödül" mekanizması ve biri zaferle, öbürü hezimetle sonuçlanan Bakü ile Erivan'ın Rus devletinin bu dış politik hamlelerine karşı stratejileri analiz edilecektir.

1.Karabağ'ın Ermenileştirilmesi

Hazar Denizi ve Karadeniz'de denetimi güçlendirmek, sıcak denizlere inişte Anadolu'nun bitişiğinde güvenilir bir "üs" oluşturmak (Karimova, 2022) ve mümkünse İngilizlerle süren "big game" çerçevesinde Hint coğrafyası üzerinde baskı kurmak için önemli bir nokta olan Güney Kafkasya'ya olan ilgisi en az 300 yıllık bir geçmişe uzanan Rus İmparatorluğu'nun bugünkü Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan topraklarını içerisine alan bu küçük Asya parçasında² askeri üstünlüğünü sağlaması XIX. yüzyılın ilk 30 yıllık kısmında gerçekleşmiştir. Rus İmparatorluğu'nun bölgede karşılaştığı ilk ciddi rakip İran olmuştur. Güçlü ordusuyla bölgeye giren Ruslar XIX. yüzyılın daha ilk senelerinde Nahçıvan, Revan, Şeki, Karabağ, Bakü, Şirvan ve Kuba gibi önemli merkezleri birer birer düşürmüştür. Daha evvel Osmanlı İmparatorluğu'yla da birçok kez bu bölgelerde karşı karşıya gelmiş, fakat askeri anlamda mağlup olsa da bölgedeki nüfuzunu yitirmemiş olan İran, başlangıçta Gülistan Antlaşması'nı (1813) imzalsada bu yenilgiyi kabullenmemiş ve 1826'da kaybettiği bu kentlerde kontrolü yeniden sağlamak için bir kez daha saldırıya geçmiş fakat Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı bir güç olup, bölgede kalıcılışacağını hızla kavramıştır. Rus-İran ilişkilerindeki güç dengesinin esasen bugün de üzerinde yükseldiği Türkmençay Antlaşması (1828), bu savaşın ardından imzalanmıştır.

Oğuz Türklerinden Muhammed oğlu Mervan'ın İ.S XIII. yüzyılda Kafkasya'ya düzenlediği akınlar (Ata, 2010) sırasında Karabağ da dahil daha sonra birer hanlıklara dönüşecek birçok üs kurmasından beri Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar ve bir ara dönem olarak Kaçarların hükümlerinde altında Müslüman ve Türk kimliğini muhafaza eden Azerbaycanlılar³ zaten Safevi ve Osmanlılar arası çekişmede her zaman bir ara konumda yer almıştır; fakat yaşanan mücadele içerisinde el değiştiren topraklar bir bütün olarak ya Safevilerin ya da Osmanlıların denetiminde bulunmuştur. Bundan ötürü, bu antlaşmanın tarihsel önemi belki de ilk kez Azerbaycanlıların anavatanlarının bölünmüş olmasındandır.

² Güney Kafkasya'daki devletlerin Avrupa Birliği'yle (AB) ilişkileri bağlamında kimi zaman siyasi olarak da ele alınan bu meselede alışlageldik ortak görüş, bir beşeri kıta olan Avrupa'nın batıdaki en uç noktasından uzanıp Ural Dağlarında son bulduğu yönündedir. Bu görüşe göre Avrupa'nın güneydeki doğal sınırı ise Kafkas Sıradağlarıdır ve bu dağların ötesi, kozmopolit kimliğine karşın Asya'nın bir parçasıdır.

³ "Azerbaycan" adını bir etnisiteden değil, coğrafi adlandırmadan almaktadır.

Aslında belki de Rusların bölgedeki hızlı ilerleyişinin bu bölgenin tümünü kontrol altına alabilme gücüne sahip bir Safevi ya da Osmanlı faktörünün artık bulunmayışından kaynaklandığı da düşünülebilir. Kaçkarlar da bu otorite boşluğunu dolduramamaktadır. Nihayetinde Gülistan Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan'ın güneyi İran'a kuzeyi Rus İmparatorluğu'na bırakılmıştır ve bu, Azerbaycanlıların Ruslarla ilk “siyasi” tanışmasıdır.

Bu noktadan sonra Rusların bölgedeki dış politikasının esas odak noktası üstünlüğünü kabul ettirmiş olduğu İranlılar değil, Osmanlı İmparatorluğu olacaktır. Sünni bir dini aidiyeti olan Osmanlı İmparatorluğu ile Şii bir dini aidiyeti olan Azerbaycanlılar arasındaki bu mezhep farklılığı “Türk” unsurunun baskınlığı yanında Ruslar için önemsizdir, zira bölgede yüzyıllarca İranlılıkla birlikte hâkim unsur olarak bulunan Türklük karşısında Ruslar bölgede henüz yenidir. Daha önce Hazar Denizi'nin kıyı şeridinin ele geçirilmesi için düzenlenmiş bir harekât ve bu sırada Ortodoks Ermeni kilise topluluklarıyla birtakım temaslar olmuştur gerçi. Bunları, Büyük Petro'nun bölgeye gönderdiği diplomasi heyetinin Ortodoks Ermeni kilise topluluklarının Ruslara duyduğu sempatiyi aktardıkları raporlardan biliyoruz (Valiyeva, 2016). Bu da doğal olarak Ruslar için Ermenileri doğal bir müttefik ve bölge üzerinde daha da ilerlemek için bir sadık “sıçrama tahtası” yapmaktadır (Yiğit & Gülbiten, 2017). Nitekim 10 Kasım 1724'de bölgedeki kilise topluluğunun lideri Patrik İsa ve Büyük Petro'nun görüşmüş ve Ermenilerin Azerbaycanlıların başkenti Bakü, Gilan ve Mazandaran'a yerleştirilmesine ilişkin bir karar alınmıştır. 1735 yılına kadar Hazar Denizi şeridi işte bu “güvenlik kuşağı” aracılığıyla tutulacak ve “göç” politikası sürecektir. Buna ek olarak belirtmek gerekir ki, Kafkasların kuzeyi Rus Kazaklarının Don Nehri civarına XVI. yüzyıldan itibaren yerleşmesiyle çoktan Ruslaşmış olsa da Güney Kafkasya'da bu Ruslaştırma politikası ağır işlemektedir. Sıradağların ötesinde olmasına ek olarak bu ufak bölge her türlü doğal sınırdan da yoksundur ve Rus Avrupası denilen Rusların anavatanından da uzaktır. Öyle ki 22 Ocak 1791 tarihli bir mektubunda Çariçe Katerina, “Amerika ve Sibiryaya her zaman gitmek mümkündür, ancak Azerbaycan'a gitmek zordur.” Yazmıştır (Valiyeva, 2016). Azerbaycanlılar için paradoksal bir biçimde trajik olan da bölgedeki Ruslaştırmanın ağır, Ermenileştirmenin ise hızlı ilerlemesi olmuştur. 1874'te çıkarılan bir kararnamede de Ermeniler, Rus İmparatorluğu'nun koruması altına resmen girmiş, genelde Güney Kafkasya'da, özelde ise Dağlık Karabağ'da sistematik bir Ermenileştirme politikası hız kazanmıştır. Bu göçler, Çar I. Nikolay'ın İrevan ve Nahçıvan bölgelerinde bir Ermeni oluşumu kurmasını sağlayacak kadar tesirli olmuştur. Çoğunlukla İran ve kısmen Osmanlı İmparatorluğu topraklarından bu Rus koruması ve teşvikiyle örneğin 1825-1826 arasında 18 bin, 1828'de 50 bin, 1829'daki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da 84 bin Ermeni

bu bölgelere göç ettirilmiş, bu göçler Rus kaynaklarına göre toplamda bir milyonluk bir nüfus oluşturmuş (Kurt, 2017), üstelik bölgedeki bir diğer Hristiyan etnisite Albanların Ermenileştirilmesi de bu sürece eklenmiştir, fakat bu nüfus mühendisliğine rağmen yine de Azerbaycanlıların bölgedeki kökleri silinememiştir. Araştırmamızın özelinde resmi verilere bakacak olursak, 1832’de tüm Karabağ nüfusunun yüzde 64,4’ü hâlâ Azerbaycanlılardan oluşmakta, Ermenilerse yüzde 34,8’te kalmaktadır. Bu tablo, XX. yüzyılın başında değişmeye başlamış, -sonraki bölümlerde değinileceği üzere- 192 bin nüfuslu tüm Karabağ’ın yüzde 76’sı Ermenilerden oluşur olmuştur. Bu, ağırlıkla Türk ve İranlılardan oluşan bölge demografisinin ilk defa üçüncü bir süje lehine değişmesidir, zira Roma İmparatorluğu’nun bir tebaası olarak İ.Ö II. yüzyıldan beri varlığı bilinen Ermeniler, daima bölgenin azınlığı olmuştur (Ramazanov, 2016). Hiçbir zaman güçlü bir imparatorluk/devlet teşkilatına sahip bulunmamış, bununla birlikte XV. yüzyıldan beri bir milli şura sahip olagelmiş (Gözlek, 2008). Ermenilerin bölgedeki yapay iskânı varlığı iddia edilen “Büyük Ermenistan” hırslarını da tetiklemiş (Gurbanov, 2022) ve bu durum, Azerbaycan Türkleri için son derece olumsuz olmuştur. Aslında Ruslar, sınır güvenliğini sağlama amacıyla tuttukları Ortodoks Ermenilerle egemenlikleri altındaki bir bölgenin sürekli kaos içerisinde olmasına da sebep olmuşlardır. Tartışmalar, bu “Büyük Ermenistan” politikasının Ruslar tarafından bölgede “böl-yönet” politikası olarak bilinçli bir şekilde uygulandığı üzerine yoğunlaşsa da bu daha çok “ehven-i şer” biçiminde tercih edilmiş bir durumdur. Nitekim 1881’den itibaren “bölgenin Ermenileştirilmesi” uygulamasından “Ermenilerin Ruslaştırılması” olarak tanımlanabilecek bir asimilasyon politikasına geçiş yapılmaya çalışılmış, hatta Rusçanın ve Rus kültürünün benimsetilmesiyle hâlihazırda Ortodoks olan Ermenilerin zamanla Slavlaştırılabileceğine dair bir inanç bile hasıl olmuştur (Gözlek, 2008). “Yumuşak güç” dışında, Ermeni kiliselerinin mallarına Çarlık tarafından el konması gibi birtakım sert önlemler de alınmıştır (Gözlek, 2008). Fakat tüm bu denemeler, bir kez daha sınır güvenliğinin sağlanması adına başta 1890’da kurulan Taşnaksütyun Komitesi (Gurbanov, 2022) olmak üzere Ermeni çetelerinin varlığına duyulan ihtiyaç nedeniyle I. Dünya Savaşı ve devamında patlak veren Bolşevik Devrimi’yle kesilmiştir.

2. ‘Sovyet insanı’ projesi⁴

Bolşevik Devrimi’ne giden süreç Güney Kafkasya için kaotik olmuştur. 22 Nisan 1918 tarihinde kurulan Kafkasya Bağımsız Federe Devleti, üç devletin de birbirine güvensizliği ve çeşitli anlaşmazlıklardan ötürü dağılmış, 27 Mayıs 1918’de Gürcistan, bir gün sonra da Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan etmiştir (Cabbarlı, 2017). Azerbaycan,

⁴ I. Dünya Savaşı ile Bolşevik Devrim arasındaki süreç araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

bağımsızlık ilanıyla “Doğu’nun ve Türk dünyasının ilk cumhuriyeti” olmuş, fakat bu çok kısa sürmüştür (Arar, 2021). Osmanlı İmparatorluğu’nun çoğu daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) ihtilalci kadrolarını oluşturacak Meclis-i Mebusan üyeleri de bu bağımsızlık ilanını 22 Ocak 1920’de tanımıştır. Nitekim TBMM öncesi Heyet-i Temsiliye’nin de bu bağımsızlığa olumlu baktığı bilinmektedir. Bununla birlikte 1920 nisanında Kızıl Ordu başkent Bakü’ye girmiş ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni dağıtmıştır. Bu, sadece Azerbaycanlılar için değil ihtilalci Kemalist kadrolar için de önemli bir dönüm noktasıdır çünkü Batılı emperyalist güçlere karşı SSCB’nin desteği gerekmektedir ve doğu sınırında özellikle Ermeni saldırganlığını denetim altına alma karşılığında Kafkasya’da tam hakimiyet isteyen SSCB’ye bu anlamda verilecek bir taviz, TBMM Hükümeti için de oldukça kazançlıdır. Böyle bir ortamda kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, TBMM Hükümeti için Ermenistan’ın da Sovyetleştirilmesini beraberinde getireceğinden iyimser karşılanmıştır. Öte yandan Taşnak çetelerin SSCB’ye karşı da sabotajlara giriştiğini belirtmek gerekir. Bu anlamda Çarlık sonrası SSCB döneminin ilk yıllarında Ermeni aşırıcılığına karşı kısmi de olsa bir Türkiye Cumhuriyeti, SSCB ve Azerbaycan birliğinden bahsedilebilir. Bu, milli bir Azerbaycan pahasına olmuştur ancak henüz uluslaşmamış ve güçlü askeri birliklerden yoksun bir Azerbaycan’ın Ermeni saldırganlığına, belki de işgaline uğramasını önlemiştir (Mustafalı, 2020) Aslında bu, tarihsel süreçte sıklıkla görülen bir “nispi barış” durumudur. Güney Kafkasya gerçekten de -Türk, İran ve Rus- bölgede çeşitli tarihsel aralıklarda etkisini gösteren hegemonların etki alanına girdiği süreçlerde, bu etki alanından çıktığı geçici süreçlere göre daha az problemle karşılaşmıştır (Cabbarlı, 2017).

SSCB’nin Güney Kafkasya politikası bu bölgenin kısmi özerkliklerini tanıyarak, merkezi Sovyet idaresine bağlanmasını öngörmekteydi. Bu kapsamda sadece Azerbaycan’ın Bolşeviklerden bağımsız giriştikleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti girişimi değil, Ermenistan’ın rutinleşen “Büyük Ermenistan” hayali ve “tam bağımsız” Gürcistan mücadelesi de rafa kaldırılmıştır. Bu üç cumhuriyet, birlik cumhuriyetlerinden biri olarak SSCB’nin birer parçası olacaktır (Karimova, 2022).

Dağlık Karabağ’ın kaderi ise 5 Temmuz 1921’de Bolşevik Parti’nin Kafkas Bürosu tarafından belirlenmiştir (Halilzade, 2022). 7 Temmuz 1923’te de Dağlık Karabağ, başkent Hankendi olacak şekilde özerk bir konuma getirilmiştir fakat bu Çarlık döneminde uygulanan asimilasyon politikası sonucu Ermenileşmiş bulunan bir bölgenin Ermenistan’a bağlanmayıp, Azerbaycan’a bağlanması bakımından o dönem son derece güçlü olan Ermeni milliyetçiliğinin aleyhine bir durum oluşturmuştu, nitekim Ermeni milliyetçiler uluslar meselelerinden sorumlu

Josef Stalin'in bu kararda parmağı olduğunu her defasında vurgulayacak ve haksızlığa uğradığını iddia edecektir. Bir başka bakış açısı ise Azerbaycan'a böylesine sorunlu bir teslim edilmesinin SSCB'nin bu ülkeleri her daim kontrol edebilmesini sağladığı şeklindedir. Geçerli açıklama ne olursa olsun artık tartışmalı bir bölge değil, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (ASSC) bir parçası olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) söz konusudur.

SSCB'nin bir üst kimlik olarak, tüm dinsel ve ulusal aidiyetleri aşan bir "Sovyet insanı" oluşturma projesi, erken bir dönemde Ortodoks ve Ermeni kimliklerini güçlendirmiş batı komşularından farklı olarak Azerbaycanlıları olumsuz etkilemiştir. 1937'de Azerbaycan kimliğinden "Türklük" ifadesi silinmiş, Kiril alfabesi tedavüle sokulmuştur (Akıncı & Kaba, 2023) Yine Çarlık politikalarının aynı şiddette olmamakla birlikte benzerlerinin uygulandığı örnekler de yaşanmıştır. Özellikle bazı Azerbaycan köylerinin birbirinden kasten uzak tutulması, Ermenilerin azınlıkta kaldığı birçok bölgeye Ermeni göçleri düzenlenmesi, yer isimlerinin değiştirilmesi bunlardan bazılarıdır. 1946'da Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Suriye, Lübnan ve İran'dan 56 bin, 1947'de de ABD, Fransa, Filistin, Mısır, Lübnan ve İran'dan 35 bin 500 kadar Ermeni'nin Ermenistan'a yerleştirilmesi bu bağlamda değerlendirilebilir (Turan, 2021). Ermenilerin hem Gürcistan'ın Akhalkalaki ve Koçarlı bölgelerine hem de Azerbaycan'ın Zengezur ve Dağlık Karabağ başta olmak üzere bir bütün olarak Karabağ bölgelerine yönelik hak iddiaları hiç bitmemiştir (Mustafalı, 2020) Bu durum öyle bir hâl almıştır ki, Ermenilerin nüfusun sadece %1,4'lük bir kısmını oluşturduğu Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (NMSSC) bile Ermenistan'a katılması istenmiştir. Ermenilerin bu anlamda kısmi kazanımları da olmuştur. Örneğin 1920-1929 yıllarında Zengezur ve Nahçıvan'dan dokuz köy Azerbaycan'dan koparılmıştır, böylece Azerbaycan ve Nahçıvan arasındaki hat kesilmiştir. (Mustafalı, 2020) Bu taleplerin 1960 ve 1970 aralığında hızla arttığını, SSCB'nin ise basitçe "milli meseleler çözülmüştür" kolaycılığı kısmen de gözle görülür bir umursamazlık içerisinde bu talepleri reddettiği bilinmektedir (Kazımova, 2017). Mihail Gorbaçov'un Glasnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) politikalarının etkisiyle Ermenilerin bu taleplerinin arttığı ve yüz binlerce kişilik protestolardan Azerbaycanlılara karşı saldırganlıklara evrildiği görülmektedir (Kurt, 2021). Bu tarihlerde Batı basını açıkça Ermeniler lehine SSCB içerisindeki bu durumu kaşırken, ASSC yönetimiye daha çok bu provokasyonların, özellikle aşırı milliyetçi Grunk örgütü örnek gösterilerek "sosyalizm karşıtı" olduğuna vurgu yaparak ve mevcut SSCB Anayasası'ndaki statükoyu savunarak merkezi hükümetten destek beklemekteydi. Bu bir ölçüde işe de yaramıştı, nitekim SSCB

Yüksek Sovyet Prezidyumu bu konuları görüştüğü bir oturumundan net bir “Milli arazi meselelerini devlet hakimiyet organlarına baskı yolu ile kabul ettirmeye çalışmak hiçbir netice vermez. Zaten milli devlet sınırları Sovyetler Birliği anayasasında (81. madde) belirtilmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyet Prezidyumu asayışı sağlamak için gerekli tedbirleri acilen uygulamalıdır.” vurgusu çıkmıştı. Bu açıklamanın ardından Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (ESSC) Karabağ Komitesi feshedilmiş, fakat sokaklarda süren şiddet olayları dinmemiştir. Azerbaycanlıların katledilmesi, evlerinin yakılması gibi şiddet eylemleri benzer bir şiddeti doğurmuş, her iki tarafın da kayıpları hızla artmıştır. Bu şiddet sarmalı sürerken bir oldubitti daha gerçekleştirilerek ESSC Yüksek Sovyeti DKÖB'nin 1 Aralık 1989'da DKÖB'nin Ermenistan'a bağlanması kararını onaylaması ve ASSC Yüksek Sovyeti'nin bu kararı hızla reddetmesi, Azerbaycan'da 40 senedir artan şiddetle baskısını sürdüren Ermeni milliyetçiliğine karşı Halk Cephesi önderliğindeki Azerbaycan milliyetçisi hareketi de güçlendirince Kızıl Ordu karadan, havadan ve denizden başkent Bakü'ye çıkartma yaptı (Eyvazlı, 2017). Bu çıkartma, 130 Azerbaycan Türkü'nün katledilmesiyle sonuçlandı. Bu doğrultuda şu belirtilebilir ki, SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun DKÖB'yi merkezi hükümete bağlaması, milliyetçi Ermeni saldırganlığına karşı tepkiselliği artan -ilk kez Türkiye bayraklarının kitlesel mitinglerde görünür olması bunun önemli göstergelerindendir- Azerbaycan milliyetçiliğinden duyulan endişe nedeniyle alınmıştır (Sarıahmetoğlu, 1989). Ermenistan istediğini alamamıştı ancak Azerbaycan da meşru topraklarını bir süreliğine kaybetmişti. Öte yandan süren asimilasyon ve göç politikası devam ettirilmese de durdurulmaması, 1989 nüfus sayımına göre 192 binlik DKÖB nüfusunun yüzde 75'i Ermenilerden yüzde 25'inin Azerbaycanlılardan oluşması gibi bir tablo yaratmıştı (Yakışıklı, 2009). Ayrıca bu çatışma ortamından dolayı yaşanan karşılıklı göçler de bölgedeki etkileşimi sıfıra indirmiş, karşılıklı milliyetçi hisleri körüklemiş ve her ülke için daha homojen bir nüfus yaratmıştır. Bunun sebebi, 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren, her iki ülkede de başlayan karşılıklı göçlerdir. Sonuçta 300 bin Azerbaycan vatandaşı Ermeni, Ermenistan'a, 200 binden fazla Ermenistan vatandaşı Azerbaycanlı da Azerbaycan'a göç etmiştir (Mustafalı, 2020). Bu sürecin sonunda, SSCB'nin çözülmesi ve Rus devletinin kendi tarihsel “Avrupa” sınırları içerisinde bir kaosa sürüklenmesi neticesinde Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş, böylece Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmalar da artık iki bağımsız devlet arasındaki bir savaş hâline gelmiştir.

3.Yıkık 'arka bahçe'

SSCB'nin çözülüşü birliğin baskın unsuru Rusları bir süre kendi içerisindeki problemleri çözmekle meşgul etmiş, bu süreçte de Güney Kafkasya ülkeleri birçok etnik problemle yüzyüze

kalarak, bir kaosa sürüklenmiştir (Muradov, 2003). Merkezi bir güçlü hükümetin yokluğu etnik ve dini sorunları daha kızıştırmasının yanı sıra, bölgenin kaosa sürüklenmesinde bir diğer önemli faktör bu ülkelerin kendi bu ülkelerin feodal ekonomik düzenden Rus hakim unsurunun topraklarında gerçekleşen Bolşevik Devrim'in sürükleyiciliğiyle direkt sosyalizme geçiş yapması, dolayısıyla ciddi bir liberal, piyasa ekonomisi tecrübesi olmamasıdır ve bu durum, Rusya'ya olan bağımlılıklarının etmesine sebep olmasının yanı sıra hem iç gelişimlerinin hiperenflasyon, işsizlik ve eğitim, sağlık ve barınma krizleriyle beraber geçmesine hem de Batılı ülkelerle bağımsız, kazan-kazan prensibine dayalı bir ilişki kurulamamasına yol açmıştır (Görgülü ve Hüröğlü, 2023). Azerbaycan ve Ermenistan'a çözümsüzlükle miras kalan Dağlık Karabağ sorunu ise bu aralıkta, 1991-1994 yıllarında şiddetlenmiş, birlik çerçevesinden çıkıldığından fiilen iki bağımsız devlet arasındaki açık savaşa dönüşmüştür (Abdullayev, 2018). Rusya, Güney Kafkasya'yı kontrol altında tutabilmek için çeşitli müdahalelerde bulunmaya çalışmışsa da o sırada devam etmekte olan Çeçenlerle savaşın da sıkıntılı bir hâl alması nedeniyle bölgede bugün olduğu gibi faal bir konumda bulunamamıştır. Denilebilir ki Moskova, bu dönemde vekil olarak görmek zorunda kaldığı Ermenistan'ı destekleyerek Azerbaycan'da daha sonra sorun oluşturabilecek bir Türk milliyetçiliğinin baştan ezilmesi ve özellikle enerji sektörüne Batılı şirketlerin temerküzünü önleme arzusunda olmuştur (Hakyemez, 2019). Bunun en önemli sebebi, Azerbaycan'da iktidara gelmiş olan ve açıkça "Türkiyeci" bir konumda bulunan, başta Rus çıkarlarını, ardından da İran çıkarlarını açıkça karşısına alan Ebülfez Elçibey'in varlığıdır. Elçibey birçok stratejik hatanın altına imza atmıştır. Hazar Denizi'ndeki petrol ve gazın çıkarılması, işlenmesi hususunda Batılı şirketlerle görüşülmesi bunların iktisadi olanlarından en önemlisidir. BDT'ye katılımın ertelenmesi da siyasi bir hata olmuştur, çünkü Ermenistan'ın BDT'deki varlığı da düşünüldüğünde şu an olduğu gibi bu platformda bir arada olmak Bakü'nün elini güçlendirebilirdi. Nitekim bugünlerde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te düzenlenen BDT zirvesine bugünkü Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le birlikte tüm katılımcı devletlerin liderleri katılırken, tek eksik Ermenistan'ın bugünkü başbakanı Nikol Paşinyan olmuştur. Askeri anlamda, erken bir tarihte alınmış bir karar olması ve sonuçları nedeniyle en önemli stratejik hata ise Rus askeri varlığının ülkeden çıkarılması olmuştur (Yiğit & Gülbiten, 2017) Bu, Hocalı Soykırımı'na o dönem çok büyük bir kriz içerisine düşen Rusya'nın başıboş 102. alayının katılmasından ötürü bir güvensizlikle alındıysa da, sonuçta henüz pek de güçlü olmayan bir orduya sahip olan bir Azerbaycan'ın, arabulucu olabilecek bir ülkenin askerlerini ülkeden çıkarması, "Bonn International Center for Conversion" (BICC) teşkilatının hazırladığı "Global Militarisation

Index” raporuna göre o tarihlerde Avrupa’da en hızlı şekilde silahlanmış devlet olan Ermenistan’a işgal için cesaret vermiştir (Cabbarlı, 2017). Rusya bu dönem Ermeni saldırganlığını destekler ve Elçibey’i cezalandırma yoluna giderken, Batı da Güney Kafkasya’daki bu kaotik durumdan pay kapmak için harekete geçmiştir. Moskova’nın tek aktör olmaktan çıkarılması bu süreçte gerçekleşmiş, 24 Mart 1992 tarihinde Finlandiya’nın başkenti Helsinki’de toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı’na (AGİK) bağlı Dışişleri Bakanları Konseyi, Beyaz Rusya’nın başkenti Minsk’te bir konferans düzenlemiş ve bu konferansta da Dağlık Karabağ sorununun çözümü için Azerbaycan, Almanya, ABD, Ermenistan, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya, Türkiye ve Çek-Slovakya Federal Cumhuriyeti katılımıyla bir Minsk Grubu kurulmuştur. Bu noktada Ermenistan’ın karşılığı Moskova’nın cevabı olarak okunmalıdır. (İşyar, 2023) Erivan’ın Dağlık Karabağ’daki vekil güçlerinin 1992’de Laçın’i ve Şuşa’yı, ardından da Kelbecer’i işgal etmesiyle bu süreç tıkanmıştır.

Rusya’nın bu süreçteki tutumu, sadece Azerbaycan’da bir iktidar krizine yol açmakla kalmamış, öte yandan Bakü’nün Ankara’dan Orta Asya ülkelerine uzanan bir Türk hattı oluşturma düşüncesinin de önünü kesmiştir. Şu unutulmamalıdır ki bir Ermeni devletinden farklı olarak SSCB’den bağımsızlık ilan eden beş Türk devlet vardır ve bu devletlerin nüfus artış hızı BDT’deki öbür ülkelere kıyasla oldukça yüksektir, bu da bölgedeki etki alanını korumak isteyen Ortodoks Ruslar için bir diğer tehlike olmuştur (Vermez, 2007) Kremlin’in bir diğer hassas noktası ise bu tarihlerde liberal eğilimli olması ve ABD üslerine kapılarını açmasıyla “örnek bir demokrasi” olarak gösterilen Kırgızistan’da bile teşebbüs edilen renkli devrimlerdir (Erkmen, 2011) Şimdi Kırgızistan, Rusya’nın stratejik müttefikidir ve son olarak ortak hava savunma sahası ilan edilmiş, Rus ordusu için beş hektarlık bir üs daha tahsis edilmiş, ülkede ise hiçbir ABD askeri kalmamıştır. Belirtmek gerekir ki Batılı ülkelerin bu aceleci ve üstten tavrı bölge ülkelerini bir şekilde tekrar Rus eksenine bağlamıştır.

Azerbaycan için Rusya’yla ilişkileri biraz daha dengeleyen süreç Elçibey’in önce Rusya destekli bir darbeyle düşürülmesi ardından da yerine SSCB ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) tedrisatından geçmiş, başarılı bir denge politikası izleyeceği işaretlerini veren Haydar Aliyev’in 3 Ekim 1993’te yapılan seçimlerde yüzde 99’luk bir oyla Cumhurbaşkanı olmasıdır. Aliyev’in iktidarı, Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarının yüzde 20’si işgal ettiği bir dönemde gerçekleşmiş, bu tarihten itibaren de Ermenistan için art arda stratejik hatalar ve gerilemeler dönemi başlamıştır.

Yıkım büyüktür. 1988-1994 yılları arasındaki Ermeni saldırganlığı birçoğu çocuk, kadın ve yaşlı olmak üzere toplam 21 bin kişinin ölümüne, 50 bin kişinin yaralanmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ dışındaki altı önemli kenti ve bin civarında irili ufaklı yerleşim birimi işgal edilmiştir. Tam 600 bin Azerbaycanlı kendi ülkesinde “kaçkın” (göçmen) durumuna düşmüş, 250 bin Azerbaycanlı da Ermenistan'dan Azerbaycan'a göçertilmiştir (Abdullayev, 2018). Hesaplamalara göre 4 bin 366 sosyo-kültürel amaçlı bina, 7 bin apartman, 2 bin 389 sınaî ev zırai tesis, bin 25 okul ve 855 anaokulu, 798 sağlık kuruluşu, 927 kütüphane, bin 510 kültür kurumu maddi hasar görmüştür. Azerbaycan'ın BM'deki daimi temsilciliği, Ermeni saldırganlığının ülkelere toplam zararını 60 milyar dolar olarak tespit etmiştir (Süleymanov, 2013). Tekrar hatırlatmak gerekir ki daha sonra AGİT ismini alacak AGİK'in Minsk Grubu'nun hiçbir arabuluculuk, barış, çözüm teklifi başarılı olmamış ve Minsk Grubu işlevini yitirmiştir (Kaya & Özdal, 2023). Denebilir ki Rusya, kendi iç kaosuyla rağmen bölgede kaos yaratarak ve Ermenistan saldırganlığını destekleyerek hem Türkçü siyasetin önünü kesmiş hem de Batılı ülkelerin müdahaleciliğini engelleyerek bölgenin tek hakimi olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, Rusya'nın kazancı Ermenistan'ın başarısız siyaseti nedeniyle Bakü için geçici bir gerileme anlamına gelse de uzun vadede çok daha kazançlı bir yola girilmesini sağlamıştır. Buna bir sonraki başlıkta değinilecektir.

Nihai olarak, 9 Mayıs 1994'te Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te imzalanan anlaşmayla Rusya kendi kontrolünde bir statüko yaratmıştır. Bölgedeki askeri varlığı 102. Rus Üssü'ne dayanan Moskova (Abdullayev, 2018). Ermenistan'ın ekonomisini de büyük oranda kendisine bağladığı gibi (Demir, 2018) Azerbaycan'ın da stratejik enerji sektörüne Lukoil'le dahil olmuş, bu sürecin ardından iki ülke arasındaki dış ticaret rekor bir gelişim göstermiş -özellikle yedek parça, makina ve enerji sektörü için ara mallar gibi önemli kalemlerde- ve her an her iki devlete de ödül-ceza mekanizması işletilebilecek bir Dağlık Karabağ sorunsalı olduğu gibi korunmuştur.

Bu döngü 2003 senesinde İlham Aliyev'in göreve gelişi (Mustafalı, 2020) ve Çeçenleri başkent Grozni'de ezmesiyle kendisini kanıtlayan Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in devrinin başlamasının ardından 2016'da kırılacak, devamında -2020'de- Moskova'nın Ermenistan'ın Batılı ülkelerle sürekli devam eden flörtüne karşılık olarak paradigma değişimine gitmesi ve ilk kez Azerbaycan'ı stratejik partner olarak tanımlaması ve ilişkilerde farklı bir dönemin başladığını ilan etmesi, Ermenistan'a karşı ise “cezalandırma” pratiğine gitmesiyle Bakü lehine evrilecek, son olarak da Bakü'nün zaferiyle sona erecektir.

4.Putin'in rövanşı

Rusya'da 1995'den 1996 ortalarına kadar ana gündem başkanlık seçimleridir. Yüzde 1000'leri aşan enflasyon, çığır açan işsizlik, ülke içi şiddet eylemleri ve ayaklanmalar, kupon özelleştirmelerinin yarattığı kargaşa ve devlet tekellerine akbaba gibi üşüşen oligarklar arası sokak savaşlarıyla özdeşleşen bu dönemde Rusya'nın hızla cari akışa ihtiyacı vardır. Bu süreçte daha çok enerji temelli bir politika izlenmiş, bu da Ermenistan da bir süreliğine radardan uzaklaştırmıştır (Sayılan, 2007). Bu sürecin atlatılması zor olmuş, fakat o dönemin Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in halef olarak Vladimir Putin'i ataması, benzer bir zaman aralığında da Azerbaycan'daki Ebülfez Elçibey iktidarının devrilmesi ve Cumhurbaşkanlığı'na Haydar Aliyev'in -ardından da oğlunun- gelişi, Moskova'nın Güney Kafkasya'daki "boşluk" olarak değerlendirilebilecek süreci sona erdirip, Batı karşısında dizginleri ele almasını sağlamıştır. Bu, belki de Rus Çarlığı'nın devrilmesi ve SSCB'nin ilan edilmesinden beri Ortodoks hamisinden istediğini elde edemediği hissiyle yanıp tutuşan Ermenilerin saldırgan ve irrasyonel politikalarının sürmesini engellememiş, fakat bu politikalar dizginler Moskova'nın eline geçtiği andan itibaren de en çok Ermenilerin kendisine zarar vermiştir. Bunda, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'daki tüm taviz taleplerini barışçıl bir dille reddetmesinin önemi olduğu gibi, bu tür tavizleri talep eden Minsk Grubu'ndan ABD ve AB'deki Ermeni lobilerinin etkisinin yoğun hissedildiği uluslararası kuruluşlara ve bizzat birer arabulucu olarak Batılı devletlere inisiyatifini kaptırmamak için "oyunbozan" rolünü üstlenen, artık bölgedeki bir ABD/AB-Azerbaycan ya da Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasından bir on sene önceki kadar çekinmeyen, gücünü az çok toparlamış olan Rusya'nın da etkisi vardır.

Gücünü toparlamadan önce Rusya'nın ve dolayısıyla da henüz başkan seçilen Putin'in ilk sınaması Çeçenistan'daki savaş olmuştur. Çeçenistan'ın bir Kafkas ülkesi olması, savaşın Güney Kafkasya'da da yakından izlenmesini sağlamıştır. Moskova, henüz kaos sürecini yaşamakta olan genç Rus devletinin ilk günlerinde yoğunlaşamadığı ve geçici bir süreliğine taviz vererek üstünü kapamak zorunda kaldığı bu savaşı şimdi bitirme amacındadır ve başkent Grozni başta olmak üzere Çeçen militanların kontrolü altındaki tüm kentleri ele geçirecek, taş üstünde taş bırakmayacaktır. Bununla da yetinilmeyecek, Çeçen militanların tekrar toparlanmasının önlenmesi için bir "iş birlikçi" kadro da yaratılacak ve ayrılıkçı kadroların tümü imha edilecektir. Batı'nın Putin öncesi amacı BDT topraklarını da aşip, bir parçalanmış Rusya yaratmakken Çeçen savaşındaki bu başarısıyla Putin, elbette petrol krizinin de ekonomik gidişat üzerindeki etkisiyle birlikte, ülkesini eskisi gibi bir süper güç konumuna yükseltmese de basit bir bölgesel güç konumundan da çıkarmıştır. Bununla da kalınmamış, 2004'te doğalgaz

ve petrol talebi artan Batı blokunun tüm Kafkas bölgesini stratejik alan ilan etmesine (Özdemir, 2021) meydan okurcasına artık Rus etki alanından tamamen çıktığı düşünülen Baltıklardan Orta Asya ülkelerine ve Kafkaslara tüm BDT coğrafyasını etki alanı ilan etmiştir. Rusya'nın bu süreçteki ikinci şansı, Afganistan ve Irak'taki El Kaide terörüne karşı ABD'nin askeri müdahaleleri olmuştur. Çeçenlerin içlerindeki seküler unsurları temizlemesi ve aşırı İslamcı bir çizgi izlemesi, Moskova'nın olası uluslararası tepkileri azaltmasını sağlamıştır.

Bu süreçte ufak bir Dmitriy Medvedev başkanlığı dönemi olsa da, Medvedev'in Putin'in bir uzantısı olarak düşünülebileceği açıktır. Rusya, Çeçenistan'daki zaferinin ardından 1993'te bağımsızlık ilan etmiş olan Abhazya ve de-facto bağımsızlık ilan etme çabasındaki Güney Osetya'ya NATO'ya girme niyetini açıkça beyan eden Mihail Saakaşvili hükümetinden yönelecek bir saldırının Güney Kafkasya'ya bir bıçak gibi saplanacağını farkına varmış, Güney Osetya'ya Gürcü saldırısı başladığı 7 Ağustos 2008 tarihinde hızla harekete geçerek beş gün içinde başkent Tiflis'e girmiş, Saakaşvili'nin iktidardan düşmesini, bu iki tartışmalı bölgenin ülkeden kopuşunu ve tabii daha sonra her iki özerk bölgede de askeri üsler kurulmasını sağlamıştır. Üstelik tüm bunlar, “liberal” bir çizgide olduğu düşünülen Putin'e sadık “geçici” Devlet Başkanı Medvedev döneminde olmuştur. Bu askeri hareketle Moskova, hem NATO güçlerine Karadeniz'deki üstünlüğünü kimde olduğunu göstermiş hem de BDT'deki askeri gücünün, her türlü Batı eğilimli politik gücün doğmasını daha başından ezebileceği mesajını vermiş, ABD ve AB'li liderlerle diyalog içinde bulunan Gürcistan elitini düşürerek ülkenin tamamen yönetilemez bir hâle gelmesine sebep olmuş ve dahası, her an bu bağımsız cumhuriyetleri ilhak edebileceği endişesi yaratarak da gelecekteki hükümetleri bu başarısızlığın izini taşımama endişesi içerisinde kendisine bağlamıştır (Hakyemez, 2019) O tarihten beri NATO'nun Gürcistan'la ilişkileri, 2008'deki bu küçük düşmenin izini taşır (Turan, 2021). Haricen, bu savaşta Rusya, Ermenistan'daki üslerini aktif olarak kullandığından ve Tiflis hükümeti Erivan'la tüm sınır kapılarını kapattığından Ermenistan'ın tek çıkış noktası olarak İran'la daha da konsolide olmasına belki de istemsizce vesile olunmuştur (Orhan, 2022). Unutulmamalıdır ki İran, Türkmençay Antlaşması'ndan beri baskınlığını kabul ettiği Rusların bölgedeki en önemli BDT dışı müttefikidir ve özellikle Moskova'nın uluslararası gücüne, ekonomik ve askeri desteğine muhtaçtır. Bu, Moskova için Bakü'nün dengelenmesi adına da çok kritiktir.

Bakü'nün dengelenmesi her ne kadar bir gereklilikse de bu süreçte Moskova'nın Çarlık dönemindeki “Ermeni kuşağı oluşturma” gibi özel bir programı olmamıştır. Özellikle Elçibey döneminde atılan bazı aşırı adımların geri atılması, İran'ı tetikleyen Güney Azerbaycan

politikasının soğutulması, Rusya'dan derhal uzaklaşılması ve hızla Türkiye'ye yaklaşılması biçiminde tezahür eden çizginin daha çok taraflı bir çizgiyle değiştirilmesi Bakü-Moskova ilişkileri arasındaki buzları eritmiştir. Kaldı ki her ne kadar Azerbaycan, SSCB sonrası bocalamasını sahip olduğu petrol ve doğal gaz rezervleriyle atlattıysa da bunun çıkarılması, işlenmesi ve taşınmasında Rus ara malları ve teknolojisi şarttır. Yine daha önce de belirttiğimiz üzere, Lukoil'in Hazar enerjisi üzerinde ortak olmasına izin verilmesi pozitif anlamda önemli bir adım olmuştur. Rus ekonomisinden uzaklaşma takıntısını bırakıp Batılı ülkelerle de ilişkiler kurarak iktisadi bağları çeşitlendirme yoluna giden Aliyev, Moskova'nın bölgedeki Ermeni saldırganlığını bekletmesini sağlamıştır. Gelişen bir bölge ekonomisi, Ruslar için de kazançlıdır, özellikle her ikisi de primitif ekonomilere sahip Gürcistan ve Ermenistan'ın varlığı düşünüldüğünde. İşte bu süreç, Azerbaycan Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1991-1996 rakamlarına göre ülkedeki gayrisafi milli hasılanın hızla düştüğü, bütçenin ilk defa açık verdiği, ekonominin yüzde 60 küçüldüğü (Süleymanov, 2013) ülkenin 1995 sonrasında ve tabii 2000'lerde hızla toparlanmasını sağlamıştır. Yeni petrol sahalarının keşfi ekonominin daha da güven vermesine sebep olmuştur. Unutulmamalıdır ki doğrudan yabancı yatırımların çoğu petrol sektörüne akan Azerbaycan, bu üretilen petrolün yaklaşık yüzde 70'ini ihraç etmektedir (Latıfavci, 2011). Bu da, Bakü hükümetinin bölgesel ve uluslararası ilişkilerinde kutuplaşmaktansa, sıcak ilişkileri tercih etmesinin en önemli sebeplerindendir.

Özetle, Rusya'nın açıkça Ermenistan'ı desteklediği bir konumdan çıkarlarını gerçekleştirebileceği bir diğer konuma geçmesi, 2016'dan günümüzdeki Bakü'nün stratejik zaferine uzanan "denge" aşaması olarak görülebilir. Bu aşama Moskova'nın iktisadi ve askeri olarak⁵ kendisine tam bağımlılık içerisindeki Ermenistan'ı "idare etme" ve güçlü enerji kaynaklarıyla hem artık bir bölgesel güç olarak tanımlanabilecek Türkiye'nin hem de Batı'nın dikkatini çeken, bununla birlikte Batı karşısında elini güçlü tutmak adına Rus etki alanından da tamamen çıkmamakta direnen Azerbaycan'la stratejik müttefikliğe varan bir ilişki kurmak olmuştur. Şurası nettir ki, Moskova'nın bu bölgede artık askeri üslere değil, güçlü bir iktisadi partnere gereksinimi vardır. Nitekim son bölümde değineceğimiz üzere 2025'e kadar görev süresi devam eden Karabağ'daki barış güçlerine ek olarak Gürcistan'dan koparılan Abhaz bölgesindeki deniz, Oset bölgesindeki kara üssü ile görev süresi 2044'e kadar uzatılan (Özdemir, 2021). Ermenistan'ın Gümrü kentindeki Askeri İstihbarat Teşkilatı (GRU) ile Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) de içerisinde görev aldığı gelişmiş kara üssü, tüm Güney

⁵ Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) verilerine göre, Ermenistan'ın silah ithalatının yüzde 94'ünü Rusya oluşturmaktadır.

Kafkasya üzerinde hakim olmak için gereken vasıflara sahiptir. Batı'nın tüm arabulucu oluşumlarını bizzat kendisi arabulucu bir rol üstlenerek savuşturan Moskova (Mustafalı, 2020), 2016'da patlak veren savaş ve 2018'de Ermenistan Başbakanı olarak Batı yanlısı Nikol Paşinyan'ın seçilmesine kadar Dağlık Karabağ sorununu her iki taraf ülke ve tabii çevreleri üzerinde etki kurma aracı olarak kullanacaktır, nitekim Dağlık Karabağ sorunu Güney Kafkasya'nın yakın çevresindeki Türkiye, İran, Kazakistan, Türkmenistan gibi ülkeleri de siyasi ve ekonomik olarak etkilemektedir (Özdemir, 2022). Bakü'nün taktik zaferlerine işaret eden 2016 ve 2020 dönemeçleri, Moskova'nın bölge üzerinde 90'ların sonundan itibaren başarılı bir şekilde sürdürdüğü “denge” ve “havuç-sopa” politikalarını terk etmesine sebep olacaktır.

5.Bakü'nün stratejik zaferi

Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sinin işgal edilmesinin bir statükoya dönüştürüldüğü ve sorunun soğutulduğu 1994'teki ateşkesten sonra ufak çatışmalar olmakla birlikte, en geniş çaplı çatışmalar nisan 2016'da gerçekleşmiştir (Erbaş, 2020). Azerbaycan'ın acılı 30 seneden sonra psikolojik üstünlüğü ve stratejik inisiyatifi elde ettiği, Rusya'nın nispi bir denge gözettiği bu savaşta Ermenistan ordusu önemli kayıplar vermiş ve Terter'e bağlı Talış Köyü çevresindeki yükseklikleri, Seysulan Köyü'nü, Cebrayıl'ın Lele Tepesi'ni ve bazı önemli yolları kaybetmiştir (İğdeli, 2022). Dört Gün Savaşları olarak da tanımlanan bu savaşta Azerbaycan ordusu öz güven kazanmıştır. Savaş, 6 Nisan 2016 tarihli ateşkesle sona ermiştir.

Rusya'nın bu savaştaki tutumu, değişen güç dengesini gözler önüne sermiş, Ermenistan'da “Moskova bizi sattı” yönünde bir milliyetçi propaganda başlamıştır ki bu, SSCB dönemindeki “Karabağ'ı Azerbaycan'a siz bağladınız” suçlamasının bir tür revize edilmiş hâli olarak da görülebilir. Ermenistan, bölgede güçlü bir ekonomiye sahip Azerbaycan'ın varlığını, Türkiye'nin artan etkisini ve Rusya'nın Putin'le dizginleri yeniden ele alıp artık kendisine askeri bir üs olarak ihtiyacı kalmadığını kavrayamamış, 2016'daki yenilgiden itibaren hemen hemen tüm adımlarını yanlış atmıştır. Bu yanlış adımların ilki ve en önemlisi belki de Batı yanlısı olduğu bilinen ve aslında “iki devlet arasındaki savaşa son verme” şiarıyla destek toplayan Nikol Paşinyan'ın iktidara gelişidir (Özdemir, 2021). Bununla birlikte, uluslararası ilişkilerde sıklıkla yaşandığı gibi Paşinyan, Serj Sarkisyan'ın yerine 2018'de göreve geldiğinde söylem değiştirmiş ve örneğin 5 Ağustos 2019'da işgal altındaki Hankendi'de yaptığı bir miting'te “Artsah Ermenistan'ındır” ifadesini sarf etmiştir. Azerbaycan'da ise siyasi istikmat olarak her hangi bir değişiklik olmamış (Mustafalı, 2020), aksine Rusya ve Batı arasında gözetilen -elbette BDT içerisinde olduğundan Rusya ağırlıklı- denge gözetilmiş, ekonomi

istikrara kavuşturulmuş, ordunun teknolojik gücü Türk ve İsrail'den ithalatlarla pekiştirilmiş ve özellikle bölge dışı bir aktör olan Çin'le ekonomik ilişkiler artış göstermiştir. Bu süreçte ufak kazanımlar da elde edilmiştir, örneğin 2018'de Nahçıvan'daki 11 bin hektar işgal edilmiş toprağın kurtarılması gibi.

44 gün sürdüğü için 44 Gün Savaşı olarak adlandırılan, 1994 ateşkesinin ardından yaşanan ikinci savaş da 27 Eylül 2020 tarihinde, Ermenistan'ın bir önceki kayıpları telafi etmek ve Moskova'nın Bakü lehine değişen politikalarına karşı her zaman ABD ve AB içerisinde etkin olan savaş yanlısı diaspora lobisinin dikkatini çekip, uluslararası destek elde etmek amacıyla Terter'de başlamıştır. Bu, ateşkesin ihlali olduğu gibi, bölgedeki denetimi Moskova'nın elinden çıkarma girişimidir de. Ermeni ordusunun saldırılarında 93 sivil katledilmiş, 454 sivil yaralanmış, 12 bin 292 konut ve konut dışı alan zarar görmüş, 288 ulaşım aracı hasara uğramış, bin 18 çiftlik zarar etmiş ve birçok orman yangını yaşanmıştır (İsayev, 2023). Savaş sonunda, 10 Kasım 2020'de imzalanan ve Üçlü Bildiri olarak da adlandırılan ateşkes Bakü'nün tartışmasız zaferini işaret etmektedir. İmzalanan anlaşma kapsamında işgal altındaki tüm Karabağ toprakları geri bir takvim doğrultusunda yasadışı Artsah Cumhuriyeti'nin denetiminden çıkacaktır. Bununla birlikte bu sözde cumhuriyetin varlığı bu anlaşmada ilga edilmemiş ve Karabağ Ermenilerine dair bir statü de belirlenmemiştir. En hassas madde ise Rus barış güçlerinin, Karabağ'ın birçok önemli yerleşimi de dahil olmak üzere Ermenistan ve Karabağ arasındaki geçişi sağlayan Laçın'e konuşlanması ve bu konuşlanmanın 2025'e kadar -bir itiraz olmadığı takdirde beşer yıl otomatik olarak uzatılmak üzere- sürecek olmasıdır.

Türkiye'nin şaşırtıcı olmayan desteğinden ötürü süreç Türk kamuoyu tarafından her ne kadar "Rus-Ermeni birliğine karşı Türk zaferi" olarak yorumlansa da bu, popülist ve bilimsellikten uzak bir yaklaşım olacaktır. Bu süreçte Rusların ne siyasi ne askeri olarak Erivan'a herhangi bir desteği söz konusu olmamıştır. Öte yandan uluslararası ilişkilerde bir "durum" oluştuğunda bu durumun hangi tarafın çıkarlarını nasıl etkilediğini anlamak için başlangıç ve sondaki konumlara bakmak gerekir. Moskova, bu ateşkesle birlikte Elçibey döneminde çıkartıldığı Azerbaycan topraklarına girmiştir, bu askeri bir kazanımdır. Bunun haricinde Batı destekli Paşinyan'a karşı Rus yanlısı toplumsal muhalefeti güçlendirmiştir, bu da siyasi kazanımdır. Diplomatik kazanım ise, 90'lar boyunca etkili olan AB, AGİT, Minsk Grubu, çeşitli liderler zirveleri gibi mekanizmaların devre dışı kalması ve bölgede ne ABD ne AB ne Türkiye ne İran ne de bir başka güç, sadece Rusya'nın arabulucu olabileceğini tescillenmesidir. Ayrıca, güçlü bir Azerbaycan'la baba Aliyev döneminden beri belirli bir istikrarda devam eden güven ilişkisi oğul Aliyev'le birlikte daha da güçlenmiştir.

Ermenistan'ın bu yaşananlara tepkisi 2016'dan 2020'ye kadar olan dört yıldakinden farklı olmamıştır. Esasen ülkede kendilerini yalnız bıraktığı düşünülen Rusya'ya karşı Türkiye ve Azerbaycan'la tek taraflı olarak görüşme çabaları olmakla birlikte bunlar Azerbaycan tarafından riskli bulunduğundan kabul görmemiştir.

Araştırmamızın son noktasını teşkil eden eylül 2023'te "anayasal düzeni tesis etme" amaçlı anti-terör operasyonu, tüm ibreler Azerbaycan'dan yana ve Ermenistan'ın aleyhine iken, Paşinyan tarihsel bir gafa imza atıp "Karabağ dahil SSCB sınırları içerisindeki Azerbaycan toprakları" tabirini kullanırken ilan edilmiştir. Sadece birkaç gün süren kuşatma sonucunda Artsah Cumhuriyeti denilen yasa dışı oluşum kendisini 1 Ocak 2024'te ilga edeceğini açıklamış ve bu tarihsel sorun tamamen sonlanmıştır. Rusya Dışişleri, anti-terör operasyonunun başlangıcından sonuna dek Ermenistan'a neden yardım etmediklerine ilişkin sorulara Paşinyan'ın sözünü hatırlatmış ve Azerbaycan'ın faaliyetlerinin "kendi" toprağında olduğunu ironik bir şekilde vurgulamış, ayrıca sadece birkaç gün önce ABD'yle birlikte düzenlenen bir tatbikata da atıfta bulunmuştur. Ermenistan bu operasyon sürerken irrasyonel politikasına devam etmiş, Rus barış güçlerinin yerine BM misyonunun konuşlanmasını resmen teklif etmiş, bununla da kalmamış Putin'i tutuklama emri çıkaran Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (UCM) Roma Statüsü'nü imzalayarak Putin'in ülkelerine girişini resmen engellemiştir. Buna ek olarak, Karabağ'daki Rus barış gücünün 2025'e kadar yerinde kalmaya devam edeceği özellikle belirtilmiş, Türkiye'den gelen bu konudaki bir açıklama karşısında "sorunun muhatabı Moskova ve Bakü'dür, üçüncü taraflar değildir" minvalinde bir açıklama yapılmıştır.

Son durum, Azerbaycan'da hiçbir yasa dışı oluşumun kalmadığı ve tek bir Ermeni silahlı oluşumunun bulunmadığı, Batı destekli Ermenistan Başbakanı'nın oldukça zor bir duruma düştüğü, Bakü-Moskova güveninin pekiştiği ve Rus birliklerinin en az 2025'e kadar Karabağ'da kalacağına Türkiye dahil tüm aktörlere kabul ettirildiği bir durumdur. Esasen bu birliklerin varlığı, Batı destekli bir Ermeni hükümetinin olası kışkırtmaları ve bu bölgeye yeniden Batılı askeri misyonları sokarak, yeniden bir kriz ortamı oluşturması ihtimaline karşı bir güvencedir. Nitekim bu birlikler, Bakü'nün zaferini tanımış, savaş boyunca da yetkisini aşan hiçbir müdahalede bulunmamıştır. Öte yandan bölgedeki on binlerce Ermeni nüfusun kendi isteğiyle Ermenistan'a göçünün "etnik temizlik" gibi bir iftirayla yaftalanmaması adına, komşu ve üstelik de Ortodoks bir devletin güçlerinin bölgedeki nüfusun taşınmasında arabuluculuk yapması Bakü'nün çıkarlarına uygun ve rasyonel bir karar olmuştur.

Sonuç

Uluslararası ilişkiler, devletlerin birer suje olarak çıkarları doğrultusunda ve güçlerinin kapasitesi ölçüsünde ekonomik, politik ve toplumsal hareketlerini incelemektedir. Bu bağlamda, Rusya'nın Dağlık Karabağ politikasının değişimlerini mercek altına alırken her türlü ideolojik, dini-mezhepsel ve etnik çerçeveleri bir kenara bırakmak durumundayız. Şii bir şeriat devleti olan İran'ın AB'yle "demokratikleşme" esprisi altında flört eden Ortodoks olmakla birlikte seküler bir Ermenistan'ı desteklediği, Yahudi bir şeriat devleti olan İsrail ile Sünni muhafazakar bir hükümetin seküler bir Azerbaycan'ı desteklediği bir bölgesel düzlemde, Moskova'nın koşulsuz, şartsız bir şekilde "Ortodoks" olduğundan ötürü Ermenistan'ı desteklediğini belirtmek bilimsel değil, duygusal bir değerlendirmedir. Nitekim Dağlık Karabağ üzerindeki bazı Çarlık politikalarının Ortodoks kimliğinin terk edildiği SSCB döneminde sürdürdüğünü ve bazılarının terk edildiğini, Ortodoks kimliğinin yeniden kazanıldığı bugünkü Rusya döneminde de benzer dönüşümlerin olduğunu gördük. Burada aslolan, değişkenlere karşı Moskova'nın tutumudur. Buna göre araştırmamızda tespit edilen beş temel değişken ve bunu takip eden süreç yaşanmıştır. Bunlar:

1. Osmanlı İmparatorluğu değişkeninin ardından bir "sınır güvenliği aracı" olarak bugünkünden farklı bir biçimde o dönemin hakim unsuru olan din bağlarından ötürü Ermenilerin güney sınırına yerleştirilmesi.
2. Bolşevik Devrimi değişkeninin ardından bir "Sovyet insanı bileşeni" olarak hem Azerbaycanlıların hem Ermenistanlıların -Rus kültürünün açıkça üstünlüğüne dayanan- bir toplum mühendisliği projesinde birleştirilmesi.
3. SSCB'nin çözülüşü değişkeninin ardından olası bir Türk koridorunun oluşumunu önleme ve Rus devletini parçalanmadan kurtarma çözümü olarak Dağlık Karabağ özelinde tüm bölgede Ermenistan'ın desteklediği bir kriz ortamının sürdürülmesi.
4. Putin'in dizginleri ele alması, iç güvenliğin BDT sınırlarının ötesine genişletilmesi ve Azerbaycan'daki hükümet değişimi değişkeninin ardından Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki dengenin tekrar gözetilmesi.
5. Ermenistan'ın Batı'yla kontrolsüz yaklaşması değişkeninin ardından Azerbaycan lehine bir Dağlık Karabağ politikasına geçiş.

Tüm bu süreçlerde gözlenen tek bir ortak husus vardır, o da Moskova'nın bir şekilde çıkarlarını optimize etmesidir. Bu birinci ve üçüncü maddede açıkça Azerbaycanlılar aleyhine bir durum oluştururken, ikinci maddede hem Azerbaycan'ı hem Ermenistan'ı bazı başlıklarda rahatsız etmiş, dördüncü ve beşinci maddelerde ise Azerbaycan'ın çıkarlarıyla örtüşmüş ve bu

da Ermenistan'ın üst üste hatalı adımları, Azerbaycan'ın da başarılı politikası neticesinde Bakü'nün stratejik zaferine yol açmıştır. Tekrar etmek gerekir ki, Moskova için Ortodoks Ermenilerin mağlubiyetinin bir anlamı yoktur. Nitekim bugün Ukrayna'da NATO'nun vekil güçlerine karşı süren büyük jeopolitik hesaplaşmada Rus askerleri Müslüman Çeçen birliklerle Ortodoks Ukraynalı askerlere karşı savaşmaktadır. Hâl böyleyken, Azerbaycan'ın Rusya öncelikli denge politikası olarak adlandırılabilir uluslararası ilişkiler çizgisini sürdürmesi, bunu Ermenistan'ın Batı flörtüne benzer şekilde tehlikeli boyutlara vurdurmadan Türkiye, Çin, İsrail gibi ülkelerle kurulan ekonomik, politik ve askeri ilişkilerle giriftleştirmesi doğru olacaktır. Ermenistan'ın sözde Artsah Cumhuriyeti'nin ilgası Bakü'nün stratejik zaferinin ölçüsünden daha büyük ölçüde bir stratejik mağlubiyettir, çünkü bu sene paramparça edilen statüko bizzat Ermeniler tarafından bir toprak iddiası ileri sürülerek yaratılmıştır. Dolayısıyla Ermenistan'ın kısa ve orta vadede toparlanması mümkün değildir ancak Paşinyan'ın üzerine binen bu ağır yük, Azerbaycan'ın şu ana kadar sürdürdüğü rasyonel politikaları terk ederek intikamcı hislerle hareket etmesi durumunda hafifleyecektir. Bakü için Ermenistan'ı tamamen Rusya'dan Batılı güçlere itmek çok tehlikeli olacaktır, çünkü bu Bakü'nün de karşısına dizilecek bir Batı bloku karşısında Rusya'ya angaje olması demek olacaktır. Unutulmamalıdır ki Türkiye, "uzak" kardeştir, Ruslar ise yüzyıllardır birlikte bir yaşam sürdürülmüş olan, sınırın öteki tarafındaki komşudur.

Kaynaklar

Abdullayev, E. (2018). *Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan'ın Uluslararası Hukuktan Doğan Meşru Müdafaa Hakkı* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].

Akıncı, A. & Kaba, S. G. (2023). Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9 (1), 88-106.

Arar, H. E. (2021). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Sorununun Çözülmesi Yönünde Faaliyetleri: Karşılaştırmalı Analiz (1991-1994; 2016-2020)* [Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi].

Ata, Ş. D. (2010). *Dağlık Karabağ Sorunu* [Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi].

Cabbarlı, H. (2017). Güney Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Güvenlik Sorunları: Dağlık Karabağ Örneğinde. *Karadeniz Araştırmaları*, 14 (53), 51-69.

Demir, A. (2018). *AGİT Minsk Grubu, Dağlık Karabağ ve Bölgenin Ekonomi Politikası* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].

Erbaş, G. (2020). Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 22(2), 167-181.

- Erkmen, İ. (2011). *Kosova'nın Bağımsızlığı ve Emsal Tartışmaları: Kuzey Kıbrıs, Dağlık Karabağ ve Diğerleri* [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi].
- Eyvazlı, E. (2017). Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 57-74.
- Görgülü, A. & Hüroğlu, H. S. (2023). Birinci Dağlık Karabağ Savaşının Türk Basınındaki Yansımaları. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (1), 12-29.
- Gözlek, D. (2008). *Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü ve Geleceği* [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi].
- Gurbanov, I. (2022). *Dondurulmuş Çatışmaların Çözülmesinde Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütünün Rolü: Dağlık Karabağ Örneği* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi].
- Hakyemez, O. (2019). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ Sorunu ve Bölgenin Geleceği* [Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi].
- Halilzade, V. (2022). *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Artan İş Birliğinin Dağlık Karabağ Sorununa Etkisi* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi].
- İğdeli, E. (2022). *Dağlık Karabağ Sorunu: 1994-2020* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi].
- İsayev, T. (2023). İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Sonrasında İmzalanan Ateşkes Andlaşması'na Göre Azerbaycanlı Göçmenlerin Yerlerine Dönüşü. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 153-165. DOI: 10.21492/inuhfd.1170119
- İşyar, Ö. G. (2023). Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı Örneğinde Ermeni Saldırganlığının İçyapısal Nedenleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 133, 165-186.
- Karimova, N. (2022). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ Sorunu* [Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi].
- Kaya, S., & Özdal, B. (2023). AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çözümündeki Yetersizliğinin Analizi. *Ermeni Araştırmaları*, 71-88.
- Kazımova, H. (2017). XX. Yüzyılın 80'li Yıllarında Ermenilerin Dağlık Karabağ Bölgesinde Azerbaycanlılara Karşı Bölücülük Harekatı Rusya Tarihçiliğinde. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 23-29. DOI: 10.33692/avrasyad.509475
- Kurt, H. (2021). The Times Gazetesinde Dağlık Karabağ Olayları (1988-1991). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7, 81-97.
- Latifaci, N. (2011). *Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri* [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi].
- Muradov, V. (2003). *1988-1994 Yılları Arası Dağlık Karabağ Olayları ve Azerbaycan'daki Göçmenlerin (Kaçkın) Durumu* [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi].

- Mustafalı, S. (2020). *Stratejik-Diyalog Modeli Kapsamında Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Önerisi* [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi].
- Orhan, S. (2022). *Dağlık Karabağ Savaşı'nda İttifak ve Ayrışma: Azerbaycan, İran ve Ermenistan Arasındaki İlişkilerin Huntington Tezi Çerçevesinde Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi].
- Özdemir, L. (2021). Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat ve Türkiye'nin Rolü. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2), 81-107. DOI: 10.20493/birtop.1001369
- Özdemir, U. (2022). *Türkiye'de Yayın Yapan Yabancı Haber Sitelerinin Dağlık Karabağ Savaşı'na Bakış Açılarının Çerçeveleme Kuramı Kapsamında İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi].
- Ramazonov, G. (2016). *Dağlık Karabağ Sorunu Açısından İnsan Haklarının Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi].
- Sahrabli, H. (2022). *Medyanın Uluslararası İlişkilerdeki Rolü: Dağlık Karabağ Sorunu Üzerine Bir İnceleme* [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi].
- Sariahmetoğlu, N. (1989). *Azeri-Ermeni Münasebetleri Ve Dağlık Karabağ Olayları* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].
- Sayılan, M. O. (2007). *1988–95 Arası Dağlık Karabağ Sorunu* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi].
- Süleymanov, K. (2013). *Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyetinin Dağlık Karabağ Politikası* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].
- Turan, Y. B. (2021). *Dağlık Karabağ Sorununda Türkiye ve İran'ın Politik Yaklaşımı ve Hedefleri* [Doktora Tezi, Ufuk Üniversitesi].
- Valiyeva, S. (2016). *1987- 1994 Yıllarında Dağlık Karabağ Savaşının Yazılı Basına Yansıması* [Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi].
- Vermez, H. (2007). *Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Problemleri* [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi].
- Yakışıklı, E. (2009). *Dağlık Karabağ Sorununun Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkileri* [Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi].
- Yiğit, S. & Gülbiten, G. (2017). Rusya'nın Güney Kafkas Dış Politikası: Dağlık Karabağ ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 5 (2), 1-30. DOI: 10.16954/yalovabaccd.374409